

علمای حوزه علمیه قم، از ارتحال

تارحلت آیت الله مؤسس

محمدتقی ادهم نژاد*

مقدمه

میرزا ابوالقاسم شفقی گیلانی، معروف به میرزای قمی است، که در (۱۱۵۱ق.) متولد شد و بعد از هشتاد سال زندگی با برکت در (۱۲۳۱ق.) دیده از جهان فرو بست و در نزدیکی حرم مطهر حضرت معصومه علیها السلام در قبرستان معروف شیخان و در کنار مزار تعدادی از اصحاب ائمه علیهم السلام به خاک سپرده شد. مزار آن بزرگوار از روز وفات تاکنون زیارتگاه مردم می باشد.

این بازه زمانی به شهر مقدس قم هجرت کرده‌اند، تا در مجموع مشخص شود، پیشینه و بستر قبلی حوزه علمیه قم پس از دوران درخشان عصر میرزای قمی تا این ایام به چه کیفیت بوده است؛ البته در این زمینه تحقیق دقیق و مناسبی صورت نگرفته است، تا نشان دهد که حوزه علمیه قم در این زمان کاملاً منفعل و فاقد فعالیت‌های علم و دانش نبوده است، اما در عین حال

نظام حوزوی به صورت کلاسیک و رسمی جریان نداشته است. دیگر این که اهمیت همکاری علمای قمی و غیر قمی در پانزده سال نخست حوزه علمیه قم، که مصادف با ارتحال شیخ عبدالکریم حائری یزدی است، چه نقش و تأثیری در حمایت از اقدامات ایشان و تثبیت نظام نوین حوزه علمیه قم داشته‌اند.

● قداست تأسیس حوزه علمیه قم

در خصوص پیشینه تأسیس حوزه علمیه قم، چند قول وجود دارد، که اشاره می‌شود. آیت‌الله حاج شیخ علی‌پناه اشتهاردی این نکته را از قول آیت‌الله شیخ مرتضی حائری یزدی می‌گوید، که آخوند خراسانی در عصر مشروطه با پیشنهاد هجرت به ایران و تأسیس حوزه علمیه در قم مواجه شد،

● علما و شخصیت‌هایی در این حوزه حضور داشتند و در تأسیس حوزه علمیه به یاری و کمک شیخ عبدالکریم حائری یزدی شتافتند، نیز علما و شخصیت‌های دیگری در این بازه زمانی به شهر مقدس قم هجرت کرده‌اند، تا در مجموع مشخص شود، پیشینه و بستر قبلی حوزه علمیه قم پس از دوران درخشان عصر میرزای قمی تا این ایام به چه کیفیت بوده است.

در این نوشتار، مسیر دانش حوزوی حوزه علمیه قم از ارتحال میرزای قمی، تا زمان ارتحال مرحوم حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی (۱۳۵۵ق. ۱۳۱۵ش.۰)؛ یعنی فاصله زمانی ۱۲۴ سال مورد بحث و بررسی و ارزیابی قرار می‌گیرد، که ذکر چند نکته به ترتیب می‌آوریم: رصد احوال حوزه علمیه قم، علمای قمی و علمای مهاجر به قم، افرادی که در این حوزه علمیه درس خوانده

و در تحولات علمی، اجتماعی و سیاسی آن سهیم و دخیل بوده‌اند. بر همین اساس این مقاله در دو بخش پیش‌رو خوانندگان قرار می‌گیرد:

بخش نخست: دربارهٔ پیشینهٔ حوزه علمیه قم از زمان ارتحال میرزای قمی تا تأسیس نوین حوزه علمیه قم؛ یعنی در فاصله زمانی ۱۰۹ سال؛ یعنی از زمان ارتحال صاحب قوانین تا احیای مجدد حوزه از (۱۲۳۱-۱۳۴۰ق.). وضعیت حوزه علمیه قم و فراز و فرودهای آن مورد کنکاش قرار خواهد گرفت.

بخش دوم: دربارهٔ تحول پانزده‌ساله حوزه علمیه قم با تمرکز بر علمای این حوزه می‌باشد. علما و شخصیت‌هایی در این حوزه حضور داشتند و در تأسیس حوزه علمیه به یاری و کمک شیخ عبدالکریم حائری یزدی شتافتند، نیز علما و شخصیت‌های دیگری در

جواب فرمود در آینده شخص دیگری غیر از من، در قم حوزه را تأسیس خواهد کرد.

همچنین داستان خلأ تأسیس حوزه علمیه قم توسط شیخ عبدالکریم حائری یزدی توسط عالم اخلاقی ملافتحعلی

سلطان آبادی نیز معروف است، که در منابع مختلف آمده است، اجمال آن این گونه است، که روزگاری در سامرا این عالم ربانی جمعی از فضلا را مشاهده می‌کند؛ از جمله شیخ فضل‌الله نوری و شیخ عبدالکریم حائری یزدی و در آن

مجلس هم از شهادت شیخ فضل‌الله نوری در تهران خبر می‌دهد و هم از این که روزگاری علم اسلام در ایران و تأسیس حوزه علمیه قم، بر دوش شیخ عبدالکریم حائری یزدی می‌باشد.

از سوی دیگر، امام خمینی رحمته نیز از تأسیس حوزه علمیه قم بسیار با تعظیم و احترام یاد می‌کرد. آیت‌الله شبیری زنجانی نقل می‌کند، که امام خمینی رحمته فرموده، تأسیس حوزه علمیه در آن عصر خفقان توسط مرحوم حائری در کنار پایتخت (تهران) کمتر از تشکیل جمهوری اسلامی ایران نیست. چنانچه امام خمینی رحمته نیز در اشکالی گوناگون در کتاب چهل حدیث از مقامات بلند علمی و اخلاقی مرحوم شیخ عبدالکریم حائری یزدی یاد می‌کند. بدین وسیله حوزه علمیه قم تأسیس می‌گردد، اگرچه در آن

روزگار به سبب این که ایران از دهه قحطی عبور کرده و بسیاری از شهرها و روستاها دچار آسیب‌های فراوانی شده بودند، تعداد طلاب چندان نبود جنگ جهانی اول چند سال بود

به پایان رسیده بود وضع ایران نامناسب بود؛ اما تعداد طلاب و روحانیون حوزه علمیه قم در روزگار شیخ عبدالکریم را حدود سیصد نفر یاد کردند.^۱

● تأسیس حوزه علمیه قم

حوزه علمیه قم، در (۱۳۴۰ق.

برابر ۱۳۰۱ش.) توسط شیخ

عبدالکریم حائری یزدی تأسیس شد. حاج شیخ عبدالکریم، یکی از علمای برجسته و بزرگ شیعه که در اراک ساکن بود و به فعالیت‌های دینی و اجتماعی اشتغال داشت. ایشان برای زیارت حضرت ثامن الائمه علیه السلام از مسیر قم در نوروز (۱۳۰۱) وارد قم شد و مانند بسیاری از علما، هنگام تحویل سال، در صحن حرم مطهر استقرار و منزلت نمود. در آن هنگام تعدادی از علما و وعاظ دور ایشان را گرفتند و ایشان را برای سکونت دائم در قم تشویق می‌کنند. یکی از مشوقان ایشان، شیخ محمد کجوری معروف به سلطان الواعظین از خطبای عصر مشروطه به شمار می‌رفت، بود (شرح حال این واعظ برجسته در دفتر ۲۹ ستارگان حرم آمده است). شیخ محمد سلطان الواعظین رئیس وعاظ تهران نیز بود، که در آن سال به زیارت آمده بودند. وی در منبری که در

آیت‌الله شبیری زنجانی نقل می‌کند، که امام خمینی رحمته فرموده، تأسیس حوزه علمیه در آن عصر خفقان توسط مرحوم حائری در کنار پایتخت (تهران) کمتر از تشکیل جمهوری اسلامی ایران نیست.

صحن مطهر برای مردم مهیا شده بود، مردم را ترغیب و تحریک نمود، تا شیخ عبدالکریم را در قم نگه دارند و روبرو مردم گفت: شما روزگاری پیراهن را به اعتبار این که پیراهن امام معصوم علیه السلام است، از دعبل خزاعی گرفتید، اینک نایب امام معصوم علیه السلام در قم است و او را در این جا نگه دارید؛ همچنین گفت: میرزا محمدتقی شیرازی اجتهاد شیخ عبدالکریم حائری یزدی را تصدیق نموده است. علما و وعاظ دیگری که در آن روز شرکت داشتند، نیز تشویق به ماندن حاج شیخ عبدالکریم در قم و انتقال حوزه علمیه

اراک را به جوار حضرت معصومه علیها السلام خواستار شدند. بدین وسیله برگ جدید و زرینی در حوزه علمیه رقم می خورد.^۲

اراک را به جوار حضرت معصومه علیها السلام خواستار شدند. بدین وسیله برگ جدید و زرینی در حوزه علمیه رقم می خورد.^۲

● پاسخ یک شبهه

شاید اشکال شود، که حوزه علمیه قم پیشینه هزار ساله داشته است، چگونه کلمه تأسیس را برای این حوزه به کار می برید و شیخ عبدالکریم را آیت الله مؤسس می نامید؟ در پاسخ باید گفت، مقصود این نیست، که حوزه علمیه قم که در سال (۱۳۴۰ق. برابر ۱۳۰۱ش.) تأسیس شده، قبل از این حوزه بدون پیشینه بوده است. کلمه تأسیس به علت تحول عظیمی است که پس از عصر

کلمه تأسیس به علت تحول عظیمی است که پس از عصر شیخ عبدالکریم ایجاد شده است؛ یعنی هرگاه در منطقه و زمان یک دوره فترت و رکوردی برقرار باشد و سپس جریان حادثه و اتفاق عظیمی روی بدهد، که بسیار متفاوت از دوره قبل خود باشد، کلمه تأسیس در این موارد به کار می رود و از جمله شخصیت هایی که حوزه علمیه قم با لفظ تأسیس و شیخ عبدالکریم را با لفظ مؤسس یاد کرده، امام خمینی علیه السلام می باشد.

دارد.^۳

بخش اول: علمای تحصیل کننده یا مدرس حوزه قم قبل از تأسیس حوزه
● میرزا علیرضا طاهری قمی

میرزای قمی صاحب یک پسر و هشت دختر بود؛ ولی پسرش در زمان حیات وی به رحمت خدا رفت و نسل میرزای قمی از جانب دختری استمرار پیدا کرد و دامادهای وی که اکثراً از علما بودند و به نسل میرزا استمرار بخشیدند؛ بنابراین وضعیت حوزه علمیه قم پس از ارتحال میرزای قمی از جهاتی توسط برخی از دامادها و نوادگان دختری ادامه یافته است. یکی از بخش های قسمت اول مقاله اشاره اجمالی به نقش دامادهای

میرزای قمی و نوه‌های دختری که در قم باقی مانده‌اند دارد که میزان تأثیر آن‌ها در حوزه علمیه قم از (۱۲۳۱-۱۳۴۰ ق.) نشان داده شده است.

میرزای قمی دامادهای معروفی داشت، که اسامی آنان عبارت‌اند از: میرزا ابوطالب قمی، ملاسیدالله بروجردی، میرزا علیرضا طاهری، ملامحمد نراقی، شیخ علی بحرینی، آقامهدی کلباسی، ملاعلی بروجردی.^۴

یکی از دامادهای میرزای قمی که در استمرار حرکت علمی حوزه علمیه قم پس از ارتحال آن بزرگوار سهیم بود، میرزا علیرضا طاهری قمی نام دارد. او یکی از شاگردان مبرز صاحب قوانین بود و مورد عنایت و محبت ایشان قرار داشت، که پس از ارتحال میرزا از جمله رؤسای بزرگ و از دانشمندان مشهور قم به شمار می‌رفت؛ یعنی در واقع میرزای قمی در زمان حیات خود مرافعات و منازعات شرع را به وی ارجاع می‌داد و به همین دلیل محضر او و پس از او محضر فرزندش سید جواد قمی نوه دختر میرزای قمی محل حل و فصل خصومات و رفع دعاوی بود.

میرزا علیرضا در اجرای احکام شرع و انجام امر به معروف و نهی از منکر از سرزنش و ملامت دیگران نمی‌هراسید، در رفع ظلم از مردم کوشش داشت و خدمات زیادی را به سرانجام رساند. گفتنی است که میرزا علیرضا طاهری از جانب مادری از نسل ملامحمد طاهری قمی، شیخ‌الاسلام قم (متوفا ۱۰۹۸ هـ.) و مدفون در شیخان بود؛ از این رو

به طاهری شهرت داشت. پسر وی سیدجواد قمی از علمای بزرگ قم، از فاصله ارتحال میرزای قمی تا تأسیس حوزه علمیه قم است، که عمری طولانی یافته بود، در (۱۳۳۳ ق.) وفات یافت، به شرح حال وی خواهیم پرداخت. میرزا علیرضا طاهری در (۱۲۴۸ ق.) وفات یافت و در شیخان دفن شد.^۵

● شمس‌العلمای گرکانی

میرزا محمدحسین قریب گرکانی، معروف به شمس‌العلماء از دانشمندان بزرگ قریه گرکان آشتیان می‌باشد، که در (۱۲۶۲ هـ.) متولد شد. تحصیلاتش را در ایران و عراق ادامه داده و به مدارج بلند علمی دست یافت. وی در زمینه فقه، اصول، ادبیات، تراجم، تاریخ، عرفان و کلام دارای برجستگی‌هایی بوده و هم‌چنین مدت‌ها در کشورهای شرقی ایران؛ مانند هند به تبلیغ معارف دینی پرداخته است. وی از مشایخ روایی عده‌ای از بزرگان از جمله آیت‌الله مرعشی نجفی می‌باشد.^۶ وفات او در (۱۳۴۵ ق.) و در سن ۸۳ سالگی بود.

وقتی به سیر تحصیلات او می‌پردازیم، مشاهده می‌شود، که پس از گذراندن مراحل ابتدایی تحصیل راهی شهر مقدس قم می‌شود و تحصیلاتش را در این شهر ادامه می‌دهد و از محضر اساتید قم بهره‌مند می‌گردد. نکته حائز اهمیت این که دوران تحصیل وی قبل از تأسیس حوزه علمیه بوده است. قبل از این که شیخ عبدالکریم حائری از اراک به قم بیاید، در این حوزه درس خوانده و از محضر دانشمندان

حوزه بهره برده است. دانشمندانی که اغلب حوزه تدریس را در منزل خود یا حجرات حرم مطهر برپا می‌کردند و مدارس از حالت رسمی خارج شده است.

شمس العلماء پس از تحصیل راهی نجف اشرف شد و در آن جا ماندگار می‌شود و به تحصیلاتش ادامه می‌دهد ما با این که از اساتید او در قم اطلاعی نداریم، ولی ما می‌دانیم که بخشی از تحصیلات وی در ایران و در حوزه قم بوده شمس العلماء

نیز شعر می‌سروده است و تخلص وی گاهی ربانی و گاه غریب بود آن عالم جلیل‌القدر احتمالاً در حدود سال ۱۲۸۰ قمری وفات یافته است.^۷

● میرزا محمدتقی گرگانی

از دانشمندان دیگری که در فاصله ارتحال میرزای قمی و تأسیس نوین حوزه علمیه قم، در این شهر و حوزه درس خوانده است، علامه میرزا محمدتقی گرگانی، معروف به مجتهد گرگانی و میرزا محمدتقی مدرسی می‌باشد. ایشان برادر بزرگ‌تر شمس العلماء گرگانی است، که در برخی از منابع نام ایشان را به غلط گرگانی نوشته‌اند.

ایشان به همراه برادرش راهی قم شد و پیش از تحصیلات در عتبات در شهر مقدس

قم درس خوانده است. شرح حال وی به صورت منظم و مرتب در جایی مندرج نیست؛ ولی ایشان پس از تحصیل علوم دینی در قم راهی تهران شد و در مدرسه جواهر و برخی از مدارس دیگر تهران به تدریس پرداخته است و بدین صورت شرح حالی از ایشان مشخص می‌شود؛ از جمله شاگردان وی، شیخ آقابزرگ تهرانی است، که می‌نویسد: من در آغاز تحصیلاتم بخشی؛ از جمله مکاسب و قوانین را از محضرش فرا گرفتم. او در

سال (۱۳۳۶ق.) در تهران درگذشت و علاوه بر شیخ آقابزرگ تهرانی شاگردان دیگر نیز مانند سید عبدالمجید و فسی طلبه شهید ابتدای مشروطه داشت. بر این اساس به علت این که بخشی از تحصیلاتش در قم طی کرده؛ از جمله علمای تحصیل کننده در قم در فاصله زمانی ارتحال میرزای قمی تا تأسیس حوزه علمیه قم بوده است.^۸

● سیدصادق قمی

آیت‌الله سیدصادق قمی، از علمای بزرگ شهر مقدس قم می‌باشد، که در (۱۲۵۵ق.) متولد شده است. علوم مقدمات و بخشی از سطوح را در قم خواند و سپس به تهران که مکتب فلسفی معروفی داشت، تحصیلات فلسفی و عرفانی را در این حوزه فرا گرفت؛

وی از شاگردان آیت‌الله مؤسس حوزه علمیه قم به شمار می‌روند.

● میرزا ابوطالب قمی

یکی از برجسته‌ترین علمای فاصله بین ارتحال میرزای قمی و شیخ عبدالکریم حائری و تأسیس حوزه علمیه، دانشمند فرزانه میرزا ابوطالب قمی می‌باشد. وی از سادات جلیل‌القدر شهر مقدس قم و شاگرد برجسته و داماد میرزای قمی بود.

میرزا به وی اعتماد و وثوق بسیار داشت و امور شرعی را به وی ارجاع می‌نمود. میرزا ابوطالب قمی از معروف‌ترین علمای قرن سیزدهم جهان تشیع در زمینه علمی و رسیدگی به ایتم و بینوایان بود، به صورتی که موقوفات وسیع و دامنه‌داری او در آن روزگاران به اندازه‌ای بود، که بسیاری از بینوایان را تکفل می‌نمود و اقدامات اجتماعی و عام‌المنفعه مفیدی را انجام دادند، مانند آب انبار بزرگ جنب میدان کهنه قم را بنا نمود و بخش زیادی از منطقه زنبیل‌آباد کنونی و شهر قنوات از موقوفات وی بود؛ ولی پس از زندگی یک سوم از املاک خود را وقف بر مصارف خیریه نمود. از نسل وی افراد زیادی برخوردارند، که در ادامه شرح حال پاره‌ای از آنان را خواهیم آورد. یکی از کتاب‌های

سپس در ۲۴ سالگی؛ یعنی در (۱۲۷۹ق.) راهی نجف اشرف شد و حدود دو دهه در این شهر به تحقیق و تدریس پرداخت و اواخر حیات شیخ انصاری را درک نموده، سپس راهی سامرا شد و مدتی نیز در این حوزه از محضر میرزای شیرازی بهره علمی کسب نمود. در (۱۲۹۸ق.) به شهر مقدس قم بازگشت و تا اواخر زندگی‌اش به مدت چهل سال به خدمات علمی دینی و عمرانی مشغول شد؛ به‌ویژه

یکی از برجسته‌ترین علمای فاصله بین ارتحال میرزای قمی و شیخ عبدالکریم حائری و تأسیس حوزه علمیه، دانشمند فرزانه میرزا ابوطالب قمی می‌باشد. وی از سادات جلیل‌القدر شهر مقدس قم و شاگرد برجسته و داماد میرزای قمی بود.

بعد از ارتحال سیدجواد قمی در (۱۳۳۳ق.) محوریت داشت. وی در میان بسیاری از طبقات مردم در شهر قم دارای محبوبیت بود و سر منشأ خدمات عمرانی و اجتماعی شد و در رفاه عمومی همت وافر داشت. او در راستای حفظ معارف دینی و ترویج

آموزه‌های دینی که برای اهل بیت علیهم‌السلام تلاش داشت و گره از کار مردم می‌گشود، به تحقیق و نوشتن اهتمام ورزیده و حوزه درسی داشت، که علما و دانشمندان از آن جا برخاسته‌اند، که می‌توان به میرزا محمد ارباب و شیخ حسن فاضلی اشاره کرد. وی در (۱۳۳۸ق.) دیده از جهان فرو بست و در قبرستان شیخان به خاک سپرده شد. از نسل وی پنج عالم و دانشمند برخاستند، یکی از آنها میرزا محمود روحانی نام داشت. وی پدر مرجع تقلید معاصر آیت‌الله سیدمحمد صادق روحانی می‌باشد، که همه فرزندان دانشمند

حوزه علمیه قم بوده است.

این عالم برجسته از فقهای سترگ روزگارش بود، که ریاست مذهب امامیه و مرجعیت عامه به وی منتهی و منحصر شد، تا این که در شوال (۱۳۲۶ق.) در ۹۳ سالگی چشم از جهان فرو بست. گفتنی است میرزا حسین خلیلی و خاندان خلیلی اصالتی قمی داشته و از نسل شیخ صدوق می‌باشند؛ چنان که ملاعلی رازی در کتاب رجال خویش که اخیراً نیز چاپ شده به این مطلب تصریح می‌کند، که ما از نسل شیخ صدوق هستیم.

● علامه فقیه سیدجواد قمی

حاج سیدجواد قمی، از علمای بزرگ در فاصله میان ارتحال میرزای قمی و تأسیس حوزه علمیه قم است، که یکصدسال پیش از تأسیس حوزه علمیه قم، در شهر مقدس قم متولد شد. نام اصلی وی محمدتقی است، که معروف به سیدجواد شده است و پس از طی مقدمات علوم دینی در قم راهی اصفهان شد و نزد شیخ محمدتقی اصفهانی و حجت‌الاسلام شفتی مشغول تحصیل فقه و اصول شد؛ سپس به نجف اشرف مهاجرت کرد و از محضر صاحب جواهر و شیخ انصاری به تکمیل معلومات پرداخت؛ سپس به وطن خود بازگشت و به تدریس و تألیف، امام جماعت، امر به معروف و نهی از منکر اشتغال ورزید. وجود او مردم را از منکرات باز می‌داشت و در حفظ حدود شرعی از هیچ نقطه‌ای فروگذار نمی‌کرد. تخصص وی در فقه

علمی میرزا ابوطالب قمی، سؤال و جواب نام دارد. وفات وی در (۱۲۴۲ق.) روی داد و در بقعه جناب زکریا بن آدم علیه السلام دفن گردید. در برخی منابع به اشتباه وی را ابوطالب یاد کرده‌اند.^۹

● میرزا حسین خلیلی تهرانی

خاندان خلیلی تهرانی از خاندان مطرح جهان تشیع در دو قرن اخیر در زمینه فقهت، طبابت و سیاست می‌باشد و شخصیت برجسته این خاندان، میرزا حسین خلیلی می‌باشد، که در (۱۲۳۳ق.) متولد می‌شود. اگرچه برخی منابع تولد او را در نجف یاد کرده‌اند؛ ولی ایشان تهرانی است و پدرش میرزا خلیل رازی نیز اهل تهران بود؛ اما طبق گزارش شاگردش صدرالاسلام امین خوئی در جلد نخست مرآة‌الشرق متولد شهر مقدس قم می‌باشد و سپس به نجف مهاجرت کرده و تا پایان عمرش در نجف باقی ماند و استاد فقها و مجتهدین می‌شود.

همچنین اولین فقیهی است، که مشروطه را امضا می‌نماید و در کتاب آخوند خراسانی و ملاعبده‌الله لنگرودی معروف به مازندرانی، که آیات ثلاثه نجف شناخته می‌شود و میرزا حسین خلیلی و برادرش ملاعلی خلیلی بر این اساس که مدتی در قم تحصیل مقدمات پرداخته‌اند، بعدها نیز میرزا حسین خلیلی سفرهایی به قم، تهران و گلپایگان داشته است و این سفرها و مقدمات تحصیل، در زمان پس از میرزای قمی و پیش از تأسیس

و اصول است؛ ولی در تراجم و حدیث تألیفاتی دارد که مقالید الاحکام در فقه و یا بیان الاحکام در حدیث می‌باشد، نیز کتابی در علم رجال از جمله تألیفات اوست. وی در (۱۲۶۹ق.) از ملا محمد قاضی اجازه دریافت نمود و در پایان، سید جواد قمی در (۱۳۰۳ق.) در سن ۶۳ سالگی وفات یافت و پیکرش در قبرستان شیخان مدفون است.^{۱۰}

● ملا سلمان یکه‌باغی

علمای جلیل‌القدر در این مقاله این گونه نیست که همه اهل شهر مقدس قم باشند، بلکه برخی منسوب به نواحی اطراف قم، مانند کهک، قاهان، نویس، یکه‌باغ خلجستان و سایر نواحی قم نیز هستند. یکه‌باغ روستایی زیباست، که از توابع بخش خلجستان که فاصله آن تا قم هشت فرسخ است. ملا سلمان یک‌باغی عالم جلیل‌القدر، فقیه، عارف متقی

و پرهیزگار است، که از تاریخ تولد و زندگی علمی آن بزرگ‌مرد الهی اطلاعات زیادی در دست نیست؛ ولی تحصیلات علوم دینی را در حوزه علمیه قم طی کرده و از جمله علمای بزرگ و دارای مقامات علمی و معنوی می‌باشد. خانم سلمانی، نوه پسری آن عالم جلیل‌القدر که خود بانویی عابده، متدین و عالمه بوده، درباره جدش ملا سلمان یک‌باغی

گفته است ملا سلمان هم فقیه بود و هم عارف و صاحب کرامات فراوان، که زبانزد مردم قم و خلجستان است. بسیاری از آبادی‌های اطراف که دارای بیماری صعب‌العلاج بودند به برکت دعای آن بزرگوار شفا گرفتند. او محل مراجعه مردم و مورد وثوق علمای بزرگ در حل و فصل اختلافات مردم و رفع ظلم و خصومات بسیار ساعی و کوشا بود. ملا سلمان در (۱۲۹۱ق.)

در یکه‌باغ وفات یافت و پیکر پاکش در قبرستان شیخان در نزدیک مقبره زکریا بن آدم علیه السلام به خاک سپرده شد.^{۱۱}

● سید زکریای قزوینی

با این که حوزه علمیه رایج در فاصله میان ارتحال میرزای قمی و شیخ عبدالکریم حائری در قم وجود نداشت؛ ولی به دلیل این که دانشوران دینی در این شهر مقدس همواره سکونت داشته‌اند و نیز احادیث

درباره هجرت به قم و برکت خاک و هوای این ناحیه وارد شده است و این شهر به آشیانه اهل بیت علیهم السلام و حرم آنان خوانده می‌شود، همواره علما برای هجرت و سکونت در این شهر رغبت و تمایل نشان می‌دادند. یکی از شخصیت‌های غیر قمی که در آن ایام به این شهر مهاجرت نموده است، سید زکریا قزوینی نام دارد.

با این که حوزه علمیه رایج در فاصله میان ارتحال میرزای قمی و شیخ عبدالکریم حائری در قم وجود نداشت؛ ولی به دلیل این که دانشوران دینی در این شهر مقدس همواره سکونت داشته‌اند و نیز احادیث درباره هجرت به قم و برکت خاک و هوای این ناحیه وارد شده است و این شهر به آشیانه اهل بیت علیهم السلام و حرم آنان خوانده می‌شود، همواره علما برای هجرت و سکونت در این شهر رغبت و تمایل نشان می‌دادند.

او از علمای عالی‌قدر قزوین بود؛ تحصیلات خود را در نجف اشرف و سامرا در نزد شیخ انصاری و میرزای شیرازی به پایان رسانید و به درجه اجتهاد نایل گردید، که پس از اتمام تحصیلات راهی

ایران شد و در شهر مقدس قم سکونت اختیار کرد و به انجام فعالیت‌های علمی دینی و تبلیغ معارف اسلامی پرداخت؛ همچنین فرزندان اهل علم داشت، که سیداسحاق قزوینی یکی از آنهاست و نیز دخترانش به همسری علمای عالی‌مقام قم، که در آن ایام در سن جوانی بودند درآمدند؛ از جمله حاج آقا حسین طباطبائی قمی داماد ایشان شد و نیز یکی از دختران همسر محدث

شهیر شیخ عباس قمی شد. اگرچه همسر ایشان بعدها درخواست طلاق داد و از محدث قمی جدا شد. وفات سیدزکریای قزوینی، در حدود (۱۳۱۳ق.) در قم روی داد و در این شهر مقدس مدفون شد.^{۱۲}

● ملا محمد کزازی

کزاز از نواحی استان مرکزی و در نزدیکی شهر اراک واقع شده است و علما و مدرسین زیادی از این منطقه برخاسته‌اند، به خصوص در قرن سیزدهم عالمان، فقیهان و مدرسان

منسوب به این ناحیه است، که در زمره فقیهان عالمان و مدرسان یاد شده است و او را از جهت کثرت حافظه و حسن تقریر و وسعت نظر ستوده‌اند. میرزای قمی خواهر او را به زنی گرفت؛ از این رو ایشان برادرزن و شاگرد میرزای قمی است و در نزد ملا احمد نراقی درس خوانده و داماد ملا محمد نراقی است. با سیدشفیع جاپلقلی صاحب اجازه کبیره هم‌بحث می‌باشد. ملا محمد کزازی، پس از آن-

که از محضر میرزای قمی و نراقی ثانی بهره برد، هم‌زمان با رحلت نراقی در (۱۲۴۶ق.) به شهر قم بازگشت و به ترویج دین، امامت جماعت، قضاوت، تدریس علوم و سایر وظایف اسلامی پرداخت. از آثار خیر او احداث آب انبار محله عشق علی و نیز ثلث قریه تجره دستجرد و امور خیریه را می‌توان اشاره کرد. همچنین از عالمان کزاز می‌توان به ملا محمد ابراهیم کزازی اشاره کرد، که اگرچه پدرش اصالتی مازندرانی داشت؛ ولی در آستانه استان مرکزی که شهری کوهپایه‌ای و جنب شازند اراک است، وارد و در زمره علما

اگرچه حوزه رسمی در فاصله میان ارتحال میرزای قمی تا زمان شیخ عبدالکریم در قم وجود نداشت؛ ولی بررسی اوضاع تدریس، تألیف، رفت و آمد علمای منطقه حکایت از وجود جریان علمی می‌کند، مشاهده و بررسی این جریان نشان می‌دهد که بیشتر از همه علوم ادبی، فقه، اصول، رجال و تا حدودی حدیث و اخلاق در این حوزه وجود داشته و علوم معقول، حکمت و فلسفه جریان خاصی نداشته است.

قرار گرفت و سپس به قم مهاجرت کرد و در آن جا به خدمات دینی مشغول شد و تا آخر عمر در قم سکنا گزید. ۱۳

بخش دوم: علمای مؤثر حوزه قم، در دوران ابتدایی تأسیس حوزه ● میرزا محمود کهکی

اگرچه حوزه رسمی در فاصله میان ارتحال میرزای قمی تا زمان شیخ عبدالکریم در قم وجود نداشت؛ ولی بررسی اوضاع تدریس، تألیف، رفت و آمد علمای منطقه حکایت از وجود جریان علمی می‌کند، مشاهده و بررسی این جریان نشان می‌دهد که بیشتر از همه علوم ادبی، فقه، اصول، رجال و تا حدودی حدیث و اخلاق در این حوزه وجود داشته و علوم معقول، حکمت و فلسفه جریان خاصی نداشته است.

یکی از معروفترین شخصیت‌ها در رشته حکمت و فلسفه قم در زمان میرزای قمی تا زمان شیخ عبدالکریم ملامحمود کهکی قمی است و گرچه از فیلسوفان تهران به شمار می‌رفت؛ ولی به سبب این که مقداری از تحصیلات خود را در قم گذرانده، در این مقاله از آن شخصیت علمی یاد می‌شود. او اهل کهک قم است، که برای تحصیل به قم آمده و پس از مدتی راهی تهران می‌گردد. تولد ایشان در (۱۲۷۵هـ...) روی داد و از اساتید وی در تهران باید به صهبای قمشه‌ای اشاره کرد. وی نیز شاعر و ادیب بود و آثار فلسفی و عرفانی از خویش بر جای گذاشته است. او

در فلسفه مشرب اجتهادی داشت. شاگردان اشان شیخ علی محمد جولستانی، میرزا ابوالحسن شعرانی، سید ابوالحسن رفیعی قزوینی، آخوند ملاعلی همدانی، سیدمرتضی لنگرودی و... اشاره کرد. مرحوم میرزا محمود کهکی قمی در شعر تخلص ریحان داشت. از این جهت باید وی را از علمای بزرگ معقول، حکمت و عرفان که در این بازه زمانی از قم برخاستند، یاد نمود. میرزا محمود کهکی در (۱۳۴۶ق.) دیده از جهان فرو بست و در شهر مقدس قم آرام گرفت. ۱۴

● شیخ محمدحسن نادی قمی

با این که جریان حکمت و فلسفه در فاصله زمانی که میرزای قمی و شیخ مؤسس ضعیف بوده است؛ ولی این به معنای عدم ورود عرفا و حکما که به تدریج و یا به تحقیق و تألیف در زمینه حکمت و عرفان در این زمان پرداخته‌اند، نیست یکی از عالمان و دانشمندان قم که افزون بر دارابودن مقام فقاہت نیز در زمینه معقول، حکمت و عرفان برجستگی داشت و در فاصله میان ارتحال میرزا و شیخ زندگی می‌کرد، شیخ محمد حسن نادی قمی می‌باشد، که اهل قم بود و در نیمه اول قرن سیزدهم و به گمانم در حوالی (۱۲۳۵ق.) به دنیا آمده است و در نزد سید اسماعیل قمی از شاگردان میرزای قمی درس خواند، سپس در اصفهان و تهران به تحصیل فقه، فلسفه و ادبیات همت گماشت و در اواخر زندگانی صاحب جواهر به نجف

ابوالقاسم کبیر قمی بود. دو تن از فرزندان او در عرصه دیانت و سیاست مشغول خدمت بودند و دفن این عالم و حکیم بزرگ دینی و دانشمند با تقوا در وسط قبرستان شیخان می‌باشد. نادى قمی از دانشمندان جامع معقول و منقول در قم به شمار می‌آید.^{۱۵}

● شیخ علی اکبر حکمی یزدی

با تأسیس حوزه علمیه قم، شاهد رونق علوم دینی هستیم، که در یک تقسیم‌بندی کلی به معقول و منقول مشاهده می‌کنیم؛ چرا که با تأسیس حوزه علمیه قم اساتید معقول و منقول حوزه را مشاهده کرده و نیز در خارج از حوزه علمیه قم، علمایی در علوم منقول و معقول

به این حوزه مهاجرت کرده و به تدریس پرداخته‌اند. در این بخش، زندگانی شماری از اساتید معقول و منقول حوزه علمیه قم و یا علمای منقول و معقول مهاجر به حوزه علمیه قم را بررسی می‌کنیم.

میرزا علی اکبر حکمی یزدی، از علمای فیلسوف و حکمی مشرب شیعه در قرن سیزده و چهارده قمری است. او در دوره شیخ عبدالکریم حائری یزدی به تدریس علوم معقول پرداخت و شاگردان فراوانی از جمله

اشرف مهاجرت کرد و نیز مدتی را در نزد آن بزرگوار و شیخ انصاری به تحصیل پرداخت. او در نجف اشرف با آخوند ملاحسینقلی همدانی هم‌بحث بود و از دوستان او به‌شمار می‌رفت. این دانشمند فاضل و برجسته؛ همچنین با سیدجمال‌الدین اسدآبادی ارتباطات و حشر و نشر داشت و نامه‌نگاری می‌کرد و از دوستان او به‌شمار می‌رفت. مرحوم نادى قمی، پس

از مدتی تحصیل و اقامت در نجف به زادگاهش قم بازگشت و در این شهر مذهبی به تدریس، تألیف، اقامه جماعت، منبر و ارشاد مردم پرداخت و در فنون و علوم مختلف، تحقیق، تدبیر و به حل معضلات ذهنی طلاب اهتمام تام ورزید.

شخصیت‌های بزرگی در نزد شیخ محمدحسن نادى قمی به کسب علم و دانش پرداخته‌اند، که اسامی آنها

عبارتند از: شیخ ابوالقاسم کبیر، شیخ حسن فاضل، شیخ محمدعلی حائری، میرزا محمد ارباب، میرزا کاظم اصفهانی و... همچنین شیخ محمدحسن که بیانی شیوا، شیرین و گفتاری گویا و زیبا داشت و در ترویج روضه و مراسم رثای اهل بیت علیهم‌السلام بسیار کوشا بود و دلداده ائمه اطهار علیهم‌السلام بود و دارای تألیفاتی ارزشمند در زمینه‌های اصول، کلام، نجوم، هندسه و فلسفه می‌باشد. دختر وی همسر شیخ

امام خمینی علیه السلام، سیداحمد خوانساری و حاج آقا حسین قمی را پرورش و تربیت نموده است و تألیفاتی از جمله حاشیه بر قوانین و وسایل و آثار دیگری دارد. شعر می سرود و تخلص او تجلی بود. این عالم جلیل القدر در همان ابتدای تأسیس حوزه علمیه به رحمت خدا رفته و داستان زندگی و مراسم رحلت او، توسط امام خمینی علیه السلام با تأسف یاد شده است، که چرا از وی تجلیل و تعظیم مناسبی یاد نشد.^{۱۶}

● **شیخ محمدعلی حائری قمی**
ایشان از علما و اصولیان برجسته قم به شمار می رفت. نخست در تهران علوم معقول و منقول را در نزد بزرگانی چون میرزای آشتیانی و

میرزا ابوطالب زنجانی فرا گرفت و سپس به عتبات عالیات مهاجرت کرد و در نجف اشرف نزد آخوند خراسانی و در سامرا نزد میرزا محمدتقی مجدد شیرازی به کسب علم و عوارض پرداخت؛ ولی پس از ارتحال استاد میرزا محمدتقی شیرازی در (۱۳۳۸ق.) به قم بازگشت پس از سفر زیارتی به مشهد به اصرار شیخ عبدالکریم حائری در قم ماندگار شد و به تدریس اشتغال ورزید. بسیاری از فضلاء حوزه از محضر او بهره بردند همه عمر او صرف تدریس و تألیف شده. حاشیه بر کفایه از جمله

آثار علمی اوست. آیت الله مرعشی نجفی از ایشان اجازه روایت کسب نموده است. شیخ عباس حائری فرزند و شیخ علی صفائی معروف به عین صاد نوه او می باشند. او در (۱۳۵۸ق.) در قم وفات یافت.^{۱۷}

زمانی که فشارهای سیاسی اجتماعی مضاعفی به علمای ایرانی ساکن عراق وارد شد؛ بسیاری از آنان مجبور به ترک عراق شده و به قم مهاجرت کردند و شماری از چند مرجع تقلید بزرگ و معروف شیعه، مانند آیات عظام سیدابوالحسن اصفهانی، میرزا محمدحسین نائینی، میرزا محمدحسین غروی اصفهانی و گروهی از بزرگان، عراق تبعید شدند و به مدت هشت ماه در شهر مقدس قم ساکن شدند و به تدریس علوم می پرداختند.

● **هجرت مراجع تقلید نجف به قم**
زمانی که فشارهای سیاسی اجتماعی مضاعفی به علمای ایرانی ساکن عراق وارد شد؛ بسیاری از آنان مجبور به ترک عراق شده و به قم مهاجرت کردند و شماری از چند مرجع تقلید بزرگ و معروف شیعه، مانند آیات عظام سیدابوالحسن اصفهانی، میرزا محمدحسین نائینی، میرزا محمدحسین غروی اصفهانی و گروهی از بزرگان، عراق تبعید شدند و

به مدت هشت ماه در شهر مقدس قم ساکن شدند و به تدریس علوم می پرداختند. شیخ عبدالکریم حائری که با آنان رفاقت و ارتباط مهربانانه ای داشته است، طلاب را تشویق می کرد که در درس این بزرگان حاضر شوند؛ بنابراین یکی از جریان های علمی و مؤثر حوزه علمیه از ابتدای تأسیس، افزون بر هجرت علمای مهاجر از نقاط مختلف به حوزه علمیه قم مانند میرزا محمدعلی شاه آبادی استاد امام خمینی علیه السلام و علمای بزرگ دیگر، حضور علمای نجف در همین دوره کمتر از یک سال

دلیل تهذیب نفس و طهارت طینت علمای قم یاد می‌کند. آیت‌الله سیداحمد زنجانی می‌نویسد: این کار تواضع علمای قم در برابر شیخ عبدالکریم باعث می‌شود که بگوییم آن‌ها نیز در تأسیس حوزه دخیل و صاحب سهم بوده‌اند؛ چون خویشان را تحت پرچم شیخ عبدالکریم درآورده و پرچم‌داری او را قبول نموده‌اند، تا بدانجا که حتی عالم بزرگ چون شیخ ابوالقاسم قمی در درس حاج شیخ حاضر می‌گردد.^{۲۱}

● ابوالمجد اصفهانی

شیخ محمدرضا مسجدشاهی اصفهانی معروف به ابوالمجد اصفهانی از علمای تحصیل کرده عراق بود، که شیخ عبدالکریم او را در عراق می‌شناخته و به علمیت او بسیار اعتقاد داشت و تصمیم داشت او را وصی و جانشین علمی خود در حوزه مستقر نماید. این عالم دانشمند در علوم معقول نیز دارای اطلاعات وسیع بود؛ ولی به قم مهاجرت نموده و در مدرسه فیضیه به تدریس علوم مشغول بود و اوایل (۱۳۴۴ق.) درس و بحث خود در قم شروع کرد و نزدیک به یک سال در این حوزه تدریس نموده و از جمله شاگردان او می‌توان به امام خمینی رحمته‌الله‌علیه اشاره کرد. بعد از یک سال به علت فوت عمویش حاج آقا نورالله اصفهانی، به اصفهان مراجعه نمود، تا این که در (۱۳۶۲ق.) وفات یافت.^{۲۲}

● میرزا محمد ارباب قمی

است، که به صورت اجباری و تبعید به قم تشریف حضور می‌یافتند.^{۱۸}

امام خمینی رحمته‌الله‌علیه نیز می‌فرماید: اوایل که آمدیم، اشخاصی در جهت حضور و تقوا به صورت برجسته وجود داشتند، مانند شیخ ابوالقاسم قمی، سیدمحمد برقی، میرزا محمد ارباب و... منزل آن‌ها می‌رفتم و این‌ها ریاست صوریه و معنوی داشتند، که میرزا محمد ارباب و این علما بسیار ساده‌زیست بودند.^{۱۹}

میرزا محمد ارباب در همان ابتدای تأسیس حوزه علمیه قم در (۱۳۴۱ق.) دیده از جهان فرو بست و علما و مردم؛ به ویژه آیت‌الله حائری ناراحت و متأثر شدند و در قبرستان شیخان به خاک سپرده شد.^{۲۰}

سرانجام وقتی شیخ عبدالکریم حائری یزدی، حوزه علمیه را در قم تأسیس می‌نماید، اگرچه حوزه رسمی در قم وجود نداشت؛ ولی علمای برجسته بسیاری که بیشترشان نیز قمی بودند، در این حوزه حضور داشتند، که حتی شماری از آن‌ها از حیث طبقه اساتید مقدم بر حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی بودند؛ ولی در عین حال در برابر شیخ عبدالکریم، احترام و تعظیم نموده و از ایشان پذیرایی کرده و چون او را در مقامات علمی برتر از خویش دیدند، در برابر او تواضع و فروتنی کرده و باعث شکل‌گیری بهتر حوزه علمیه قم شدند. آیت‌الله شبیری زنجانی می‌فرماید: که موضوع از خودگذشتگی علما، مد نظر امام خمینی رحمته‌الله‌علیه نیز بوده و از آن به عنوان یک

یکی از علمای برجسته پیش از تأسیس حوزه علمیه، میرزا محمد ارباب قمی است، از علمای برجسته عصر منتهی به تأسیس حوزه، نیز علمای معروف ابتدای تأسیس حوزه می‌باشد. تولدش در (۱۲۷۳ق.)

بود و تحصیلاتش را پس از قم در عتبات محضر علمای برجسته شیعه سامرا و نجف طی نموده بود، مانند آخوند خراسانی و میرزا حبیب‌الله رشتی و مدتی قبل از آن در تهران در محضر علمای برجسته درس خوانده است. این عالم برجسته پس از بازگشت به قم به ریاست و مرجعیت می‌رسد و به تدریس فقه و حدیث می‌پردازد و شاگردانی از جمله شیخ عباس قمی، میرزا محمد فیض قمی، سیدعلی اکبر برقی و میرزا

محمدتقی اشراقی واعظ (فرزندش) را تربیت می‌کند. وی دارای آثاری از جمله اربعین حسینی، انتخاب شرح بر عینیه سید حمیری، حاشیه جواهر الکلام و حاشیه بر اسفار است. این عالم مذهب و شیفته اهل بیت علیهم‌السلام دارای اخلاص و تواضع بسیار بود، نیز در ابتدای تأسیس حوزه علمیه قم در آن سهیم بود.^{۲۳}

● شیخ ابوالقاسم کبیر قمی

یکی از برجسته‌ترین علمای حوزه علمیه قم شیخ ابوالقاسم کبیر قمی است، که نقش

مهمی در پذیرش و جاگیری شیخ عبدالکریم حائری در حوزه علمیه قم را دارا می‌باشد، او متولد (۱۲۸۰ق.) است. پدرش نیز از وزرای قم بوده و تحصیلات خود را در قم، کاشان

و اصفهان پی‌گیری نمود و از محضر عالمانی، چون آقا منیر بروجردی درس آموخت؛ سپس به تهران و نجف مهاجرت کرد و در نزد میرزای آشتیانی، آخوند خراسانی و سید کاظم یزدی به تکمیل معلومات پرداخت. پس از مدتی شاید طبق نقل و قول یکی از پژوهشگران در (۱۳۲۲ق.) به قم باز می‌گردد و به اقامه جماعت، تدریس و حل مشکلات مردم مشغول می‌شود. از باقیات الصالحات و شاگردانی که تربیت کرده بود، می‌توان به اسامی بزرگانی

چون شیخ عباس قمی، سید محمد رضا گلپایگانی، سید احمد زنجانی و میرزا محمدتقی اشراقی اشاره کرد. از او آثاری در زمینه‌های مختلف بر جای مانده است. در رابطه با نقش ایشان در تأسیس و تحکیم حوزه علمیه قم نقل‌قول‌هایی وجود دارد و حتی عقیده داشت در آن زمان ما یک علم و پرچم داریم و باید همه حول محور آن جمع گردیم (یعنی شیخ عبدالکریم). این عالم مذهب و پارسی متواضع مردم دوست و دور از شهرت، عاقبت در (۱۳۵۳ق.) وفات یافت

بعد از جریان مشروطه در (۱۳۲۴ق.) تبریز نیز یکی از کانون‌های مشروطه نام گرفته است. میرزا جواد آقاملکی، فقیه عارف و از تحصیل‌کرده‌های نجف، در اثر حوادث مشروطه تبریز را رها کرد و چند سال پس از تبدیل سلطنت در (۱۳۲۹ق.): یعنی یازده سال پیش از تأسیس حوزه علمیه قم، به این شهر مقدس مهاجرت کرده است. او عالمی مذهب و فقیه اخلاقی است و به تربیت مردم و تهذیب طلاب اهتمام ویژه داشت.

مشروطه تبریز را رها کرد و چند سال پس از تبدیل سلطنت در (۱۳۲۹ق.)؛ یعنی یازده سال پیش از تأسیس حوزه علمیه قم، به این شهر مقدس مهاجرت کرده است. او عالمی مذهب و فقیه اخلاقی است و به تربیت مردم و تهذیب طلاب اهتمام ویژه داشت. در نخستین ورودش به قم تا پایان زندگی در (۱۳۴۴ق.) به فعالیت‌های علمی و مذهبی مشغول و شاگردان بسیاری تربیت کرد؛ از جمله امام خمینی رحمته در آغاز ورودش به حوزه علمیه قم،

در درس اخلاق او شرکت می‌کرد. همچنین به آثار علمی ایشان اهتمام داشته و آن‌ها را برای مطالعه سودمند می‌دید. میرزا جواد آقا ملکی، دارای تألیفات اندک ولی پر بار می‌باشد؛ از این رو، او را بیشتر با کتاب المراقبات می‌شناسند؛ ولی کتاب اسرار الصلاة و لقاء الله ایشان نیز یکی از آثار ارزنده علمی به شمار می‌رود. ۲۶

● نتیجه‌گیری

بررسی اوضاع حوزه علمیه قم، در فاصله زمانی ۱۱۰ ساله؛ یعنی از ارتحال میرزای قمی و تأسیس حوزه به دست شیخ عبدالکریم حائری یزدی، در (۱۳۴۰ق.) و نیز پانزده سال دوران زعامت شیخ عبدالکریم حائری بر این حوزه، چنین به نظر می‌رسد، که علمای

و شعرا در رسای وی شعر سرودند و پیکرش در مسجد بالاسر حرم حضرت معصومه علیها السلام به خاک سپرده شد. ۲۴

● سید فخرالدین قمی

او یکی از عالمان برجسته قم است، که در راستای تأسیس حوزه و تحکیم جایگاه شیخ عبدالکریم حائری یزدی، نقش برجسته‌ای داشت و از طرف مادری نسل میرزای قمی می‌باشد. تولد او در (۱۲۸۱ق.) قم بوده است. تحصیلات خود را در قم، تهران، نجف و سامرا

در نزد بزرگانی چون میرزای آشتیانی، میرزای شیرازی و میرزا حبیب‌الله رشتی تکمیل کرد و به مقام اجتهاد نایل شده است. او مورد علاقه شیخ عبدالکریم حائری یزدی بوده است و بارها به منزل ایشان می‌آمد و با او ساعت‌ها گفت‌وگو می‌کرد. این عالم برجسته بر پیکر شیخ عبدالکریم حائری یزدی، نماز خواند. عاقبت در سن ۸۲ سالگی در (۱۳۶۳ق.) وفات یافت و پیکرش در مسجد بالاسر حرم مطهر فاطمه معصومه علیها السلام دفن گردید. ۲۵

● میرزا جواد آقا ملکی تبریزی

بعد از جریان مشروطه در (۱۳۲۴ق.) تبریز نیز یکی از کانون‌های مشروطه نام گرفته است. میرزا جواد آقا ملکی، فقیه عارف و از تحصیل‌کرده‌های نجف، در اثر حوادث

زیادی در ۱۱۰ سال دوره میانی بین ارتحال میرزای قمی و تأسیس حوزه وجود دارند؛ یعنی این گونه نیست که حوزه علمیه قم بدون علما بوده باشد؛ ولی در عین حال، حوزه مستقل و رسمی چنان که معهود است، در این شهر برقرار نبوده و علما غالباً در منزل خویش و یا به ندرت در برخی از حجرات حرم حضرت معصومه علیها السلام به تدریس می پرداختند.

در همین راستا، برخی علما نیز مانند سیدصادق قمی مدارسی تأسیس کرده بودند؛ ولی رونق این مدارس پس از تأسیس حوزه علمیه قم بوده است، در دوره پانزده ساله زعامت حاج شیخ عبدالکریم شاهد هستیم، که شمار علما و روحانیون و محصلان رو به افزایش می رفت و تدریس علوم رونق می یافت و همچنین تمرکزی که بر فقه، اصول و رجال پیش از تأسیس حوزه علمیه قم بوده پس از آن در عرصه های جدید مانند حکمت، فلسفه، عرفان و اخلاق رونق بیشتری می یابد، که افزون بر تأثیرگذاری علمای قم، بسیاری از آن ها علوم خود را در تهران فرا گرفته اند، مهاجرت علمای معقول حواشی این حوزه نیز می باشد؛ اگرچه با توجه به فشار رضاشاه به حوزه بسیاری از آن ها گوشه گیر شده و یا مهاجرت کردند و یا امکان تدریس علوم را به صورت رسمی نداشتند؛ ولی با همین وضع که در این روزگار داشتند کنار آمدند و پس از فرار رضا شاه از ایران، مبدأ تحول در حوزه شد، که با ورود آیت الله بروجردی به قم بر دامنه این تأثیرگذاری افزوده شد تا بدانجا

پیش رفت، که در دهه های پس با رویکرد کشور عراق نسبت به حوزه نجف و تضعیف این حوزه به مرور حوزه قم متمرکزترین قدرت و پررونق ترین حوزه علمیه جهان تشیع به فعالیت های خویش ادامه داد و می دهد. علمای قبل از تأسیس حوزه، نقش های علمای قم و علمای مهاجر در این میان حتماً محفوظ و ماندگار خواهد بود.

پی نوشت:

* پژوهشگر و نویسنده.

۱. جرعه ای از دریا، ج ۲، صص ۴۹۲ و ۴۹۸ و جرعه ای از دریا، ج ۲، ص ۵۰۱.
۲. آیین صدق و صفا، ص ۲۸۴ و گنجینه دانشمندان، ج ۱، ص ۲۸۶.
۳. گلشن ابرار، ج ۱، ص ۳۱۱.
۴. صحیفه امام، ج ۱، ص ۱۰.
۵. اختران قم، ناصرالدین انصاری، ج ۱، ص ۳۸.
۶. گلشن ابرار، ج ۱۲، مقاله شمس العلماء گرکانی و اجازه کبیره مرعشی نجفی، ص ۲۴۴.
۷. ر.ک: همان، مقاله شرح حال وی.
۸. نقباء البشر، ج ۱، ص ۲۴۰ و تراجم الرجال، ج ۳، ص ۱۲۴.
۹. گنجینه دانشمندان، ج ۱، ص ۱۳۰ و کرام البرره، شیخ آقا بزرگ تهرانی، ج ۱، ص ۳۹.
۱۰. علمای عهد ناصرالدین شاه قاجار، ص ۷۰.
۱۱. همان، ص ۱۸۸ و گنجینه دانشمندان، ج ۱، ص ۱۴۰ و اطلاعات نگارنده.
۱۲. گنجینه دانشمندان، ج ۱، ص ۱۴۲ و تربت پاکان قم، ج ۲، ص ۷۵۳.
۱۳. علمای عهد ناصر، ص ۱۲۲-۱۲۳ و گنجینه

- دانشمندان، ج ۱، ص ۱۴۸.
۱۴. تاریخ حکما و عرفای متأخر، منوچهر صدوقی سها، ص ۳۰۵.
۱۵. اختران قم، ج ۱، ص ۸۹-۷۹.
۱۶. آیینہ دانشوران، ص ۷۱۸ و خدمات متقابل اسلام و ایران، ج ۲، ص ۶۵۷.
۱۷. اجازہ کبیرہ، ص ۲۰۶.
۱۸. گنجینہ دانشمندان، ج ۱، ص ۲۱۶-۲۲۷.
۱۹. صحیفہ امام، ج ۱۹، ص ۲۵۱.
۲۰. اختران قم، ج ۱، ص ۱۸۳-۲۰۰.
۲۱. میراث اسلامی ایران، ج ۹، ص ۶۰۸ و جرعه‌ای از دریا، ج ۲، ص ۴۸۸.
۲۲. گنجینہ دانشمندان، ج ۱، ص ۲۴۲.
۲۳. آثار الحجہ، ج ۱، ص ۱۶.
۲۴. اختران قم، ج ۱، ص ۲۳۹-۲۵۹.
۲۵. تربت پاکان قم، ج ۳، ص ۵۷۶ و اختران قم، ج ۱، ص ۳۴۵.
۲۶. گلشن ابرار، ج ۲، ص ۵۱۳-۵۱۹.
- منابع
۱. گنجینہ دانشمندان، محمد شریف رازی، دار الکتب الاسلامیہ، تهران: ۱۳۵۲.
۲. آثار الحجہ، محمد شریف رازی، قم: ۱۳۳۲.
۳. آیت‌الله مؤسس، آیت‌الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی، علی کریمی جهرمی، دارالحکمه قم... .
۴. علمای معاصرین، ملاعلی خیابانی، تبریز: ۱۳۶۶ ش.
۵. آیینہ دانشوران، سیدعلیرضا ریحان یزدی، کتابخانہ مرعشی، قم: ۱۳۷۲.
۶. میراث اسلامی ایران، رسول جعفریان، کتابخانہ مرعشی... .
۷. طبقات اعلام الشیعہ، آقابزرگ تهرانی،... بیروت: ۱۳۹۰ ق.
۸. تراجم الرجال، سیداحمد حسینی اشکوری، دلیل ما، ۱۳۸۰ ش.
۹. ستارگان حرم، جمعی از مؤلفان، زائر قم، ۱۳۷۷.
۱۰. گلشن ابرار، گروهی از نویسندگان حوزه علمیه قم، قم: نشر سجاد، ۱۳۸۲.
۱۱. الاجازہ الکبیرہ، آقابزرگ تهرانی، دلیل ما، قم: ۱۳۹۰.
۱۲. علمای عهد ناصرالدین شاه قاجار، محمدحسن اعتماد السلطنہ، مؤسسہ شیعه‌شناسی، قم: ۱۳۹۰.
۱۳. جرعه‌ای از دریا، آیت‌الله العظمی شبیری زنجانی، مؤسسہ شیعه‌شناسی، قم: ۱۳۹۸.
۱۴. تربت پاکان قم، عبدالحسین جواهر کلام، انصاریان، قم: ۱۳۸۲.
۱۵. اختران قم، ناصرالدین انصاری قمی، دلیل ما، ۱۳۸۹.
۱۶. خدمات متقابل اسلام و ایران، مرتضی مطهری، صدرا، تهران: ۱۴۲۶ ق.
۱۷. اعلام الشیعہ، جعفر مهاجر، دارالمورخ، بیروت: ۱۴۳۱ ق.
۱۸. تاریخ علمای و عرفای متأخر، منوچهر صدوقی سها، حکمت، قم: ۱۳۸۱.
۱۹. آیینہ صدق و صفا شرح حال حضرت آیت‌الله العظمی حاج شیخ محمدعلی اراکی، رضا استادی، قم: ۱۳۸۰.
۲۰. صحیفہ امام، مؤسسہ تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۶۸.
۲۱. حدیث ناگفته، هادی حائری، نشر حدیث، قم: ۱۳۷۷.